

славістів. Історія, культура, фольклор і етнографія слов'янських народів. Доповіді. – К., 1983. – С. 19; ¹⁰Русское народное поэтическое творчество. Пособие для вузов / Под. ред. П.Г. Богатырева. – М., 1956. – С. 573; ¹¹Рильский М. Література і народна творчість. – К., 1958. – С. 19; ¹²Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш. – СПб, 1856. – Т. 1. – С. 172–178; ¹³Там само. – С. 304; ¹⁴Stanonik M. Literary Folklorism. – P. 75; ¹⁵Словарь української мови / Упорядкував Б. Грінченко. – К., 1907. – Т. 1. – С. 105; ¹⁶Украинские народные думы / Изд. подгот. Б.П. Кирдан. – М., 1972. – С. 418–429; ¹⁷Там само. – С. 480; ¹⁸Bausinger H. Folklorismus // Enzyklopädie des Märchens. – 1984. – Bd. 4. – S. 1405–1410; ¹⁹Trdina S. Besedna umetnost. – Ljubljana, 1965. – S. 35. Цит. за: Stanonik M. Literary Folklorism. – P. 74; ²⁰Рильский М. Література і народна творчість. – С. 50; ²¹Украинские народные думы. – С. 81; ²²Там само. – С. 435; ²³Stanonik M. Literary Folklorism. – P. 73–74; ²⁴Критику цих поглядів див.: Дядищева-Росовецька Ю. Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка. – К., 2001. – С. 20–24 та ін.; ²⁵Пропп В.Я. Текстологическое редактирование записей фольклора // Русский фольклор. – 1956. – Т. 1. – С. 205; Березовський І.П. Принципи видання казкового епосу в багатотомній серії "Українська народна творчість" // IX Міжнародний з'їзд славістів. Історія, культура, фольклор і етнографія слов'янських народів. Доповіді. – К., 1983. – С. 292-293; ²⁶Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш. – СПб, 1857. – Т. 2. – С. 76; ²⁷Героїчний епос українського народу. Хрестоматія. – К., 1993. – С. 350.

Л.Г. Пономаренко, асп.

МАРУСЯ ЧУРАЙ... А ЧОМУ НЕ МАРЯ ЧУРАЇВНА?

У розвідці на актових східноукраїнських матеріалах XVII ст. розглянута традиція утворення дівочих та жіночих іменувань, похідних від чоловічих особових назв. На основі ономастичного аналізу автор приходить до висновку, що легендарна Маруся Чурай мала б в реальній дійсності називатися Марєю Чураївною.

The article, based on the analysis of eastern Ukrainian acts of the XVIIth century, deals with the tradition of formation of feminine names which originate from personal male names. An onomastic analyses makes it possible to conclude that legendary Marusya Churay actually should be called Marya Churaivna.

Дівчина-піснетворка XVII ст. за часів гетьманування Б.Хмельницького відома нам під ім'ям Марусі Чурай. Постає логічне питання: чи могла неодружена дівчина мати таке прізвище і чому саме Маруся, а не Марія чи Марина? Для відповіді необхідно звернутися до традиції утворення прізвищ та вживання імен, яка існувала в XVII ст. та на початку XIX ст. – під час написання першоджерела всіх писань про Марусю Чурай – повісті О.Шаховського “Маруся, Малороссийская Сафо”. Проте звернемося спочатку до сучасних теоретичних праць з ономастики.

Певну інформацію про іменування дівчат та жінок знаходимо в монографії М.Худаша “З історії української антропонімії”. Автор зазначає: “До початку XIX ст. <...> жінки, навіть вищих суспільних верств, за тодішньою практикою ідентифікації особи йменувалися переважно відносно батька, чоловіка, брата чи комбіновано”¹. В авторефераті дисертації М.Сенів “Українська антропонімія XIV–XVIII ст. (жіночі йменування)” знаходимо підтвердження вищенаведеної думки: “В документах... вона (жінка – Л.П.) ідентифікувалася переважно по батьку (в моделях на – овн/а/, – ъвн/а/, – евн/а/) чи по чоловіку (в моделях на – ова/я/, – ев/а/, – их/а/ та ін.)...”². Дослідниця підкреслює, що жіночі йменування в писемних пам'ятках української мови зустрічаються набагато рідше, ніж чоловічі, що пояснюється, на її думку, “залежним становищем жінки від її батька чи чоловіка в період феодалізму”³. Звернемо увагу на те, що авторка наводить лише деякі моделі йменувань жінок по чоловіку, проте конкретно називає всі типи моделей ідентифікації жінок по батьку. Досить чітко з цього приводу висловлюється І.Сухомлин в авторефераті дисертації “Основи Полтавської ономастики. (За матеріалами Полтавських актових книг)”, наголошуючи: “...прізвища з суфіксами – ИХ(А) належать жінкам, але не дочкам... Це не просто “позначення дружин”, а реальні традиційні та специфічні прізвища жінок”⁴. Автор звертає також увагу на те, що “прізвища з суфіксами – ИВН(А), – ОВН(А) утворювалися від імені чи прізвища батька: Хвеська Золотаровна, Галка Браѣльковна, Катря Охрѣмовна...”⁵. І.Сухомлин підкреслює, що це якраз прізвища, а не імена по-батькові чи прізвиська. Тут, як бачимо, виникає проблема щодо дівочих іменувань, утворених саме від імені, а не від прізвища чи прізвиська батька. Коли І. Сухомлин

чітко зараховує їх до прізвищ, то, наприклад, Л. Самійленко в доповіді на IV Республіканській ономастичній конференції “Жіночі особові назви в пам’ятках ділової мови Лівобережної України XVII ст.” висловлюється досить розпливчато: “...жіночі особові назви з суфіксами – овн/а/, – евн/а/, – увн/а/, – ювн/а/, утворені від співвідносних чоловічих особових назв... вживаються... як особові назви по батькові і дівчат, і заміжніх жінок”⁶. Нижче подані приклади: “дѣвцѣ Петрувнѣ”, “була в дружках у Терещиовны”⁷ та ін. Тож приходимо до висновку, що всі трое вищеназвані дослідники одноголосно визначають моделі йменування жінок по батьку, які всі, без винятку, закінчуються на – вн/а/. Інша справа, що вони можуть бути утворені від імені, прізвища чи навіть прізвиська батька. І тут виникає проблема щодо йменувань дочок від імен батьків: це імена по-батькові чи рівноцінні прізвища? Проте для нас це питання не має принципового значення.

В передмові І. Варченка до “Довідника українських прізвищ” Ю. Редька знаходимо ще одне підтвердження існування повноцінних жіночих прізвищ. Так, І. Варченко повідомляє про те, що з сучасної літературної мови відбулося вилучення таких природних форм прізвищ жіночого роду, як “Головківна, Луговиківна, Бондарівна, Лимарівна”. Тут же автор додає, що це прізвища “для незаміжніх дівчат і взагалі для дочок за прізвищем батька”⁸. І. Варченко наводить також приклад інших жіночих прізвищ, які теж вилучені зараз із ужитку, – “Грінченчиха, Морозиха, Терпилиха, Головиха”, зазначаючи при цьому, що вони позначали “заміжніх жінок за прізвищем чоловіка”⁹.

Настав час самостійно звернутися до джерел і розглянути жіночі йменування в них. Так, в “Книзі Київського підкоморного суду”¹⁰, датованій 1584 – 1644 рр., знаходимо по кілька варіантів для ідентифікації однієї особи жіночої статі. Наприклад, київська зем’янка, дружина Григорія Сокура позначається як “Аньна Воронянька, Ганьна Сокоровая, Ганьна Юрьевая Воронянька, Ганьна Юрьевна Воронянька”, а повне ім’я жінки – “Сокоровая Грегорова Воронянька Ганьна Юрьевна”. В примітках до іменного покажчика знаходимо певні роз’яснення щодо жіночих особових назв. Укладачі подають їх в наступному порядку: спочатку прізвище та ім’я по чоловіку, потім дівоче ім’я, а потім, якщо є, ім’я по

батькові, наприклад, “Гуменицкая Федоровая Черкасовъна Барбара” – кийвська гродська суддева, дружина Теодора Гуменицького. В даному випадку для нас є дуже цінним, говорячи сучасною термінологією, дівоче прізвище жінки – “Черкасовъна”. Наведемо ще декілька прикладів із вищеназваної книги – “Мощеницкая Василева Дедовна Богдана”... дочка Василя Дідовича, “Петровича Маркова Ласковна Маря Ивановна”, “Лещинская Анъна Самоеловна Корецкого”... дочка князя Самуеля Корецького, дружина Андрія Лещинського; “Лещинская Рафаловая Горностаювна с Тулин Анна”... дружина Рафала Лещинського; “Дешковская Богушова Киселевна Богдана”... брацлавська хорунжина, дочка Федора Киселя, дружина Богуша Дешковського. Як бачимо, перед іменем жінки, як правило на третьому місці, в іменному покажчику стоять іменування, утворені від прізвища батька: Дедовна, Ласковна, Горностаювна, Киселевна.

Звернемось тепер до “Актових книг Полтавського міського уряду XVIII-го ст.”¹¹ Знову Л. Самійленко, яка досліджувала ці пам’ятки, зазначає, що “жіночі особові назви... порівняно з чоловічими зустрічаються значно рідше”¹². На думку авторки, це пояснюється тим, що всі юридичні документи, пов’язані з купівлею – продажем, оформлялись, як правило, на чоловіка. Тож наведемо лише декілька прикладів іменувань одружених жінок в актових книгах Полтави, наприклад: “Евфимия Иляшиха Човновая”, “Маря Искриха вдова”, “Вовдя Гаврилиха Чорная”, “Олена Прокопиха Жуковна” і т. д. Тепер ми можемо пояснити друге ймення Олени Прокопихи – Жуковна. Не викликає сумніву той факт, що перед нами дівоче прізвище жінки. В одному з актів міститься певного роду роз’яснення складного йменування жінки: “...Маря, по первом мужу Остапиха Кривцева, небожчикова, а тепер Климиха...”¹³. Що стосується дівочих іменувань, необхідно зауважити, що оскільки дівчата не вели різні справи, пов’язані з купівлею–продажем, то їхніх імен, на жаль, не зустрічаємо в актових книгах. Проте можна знайти ще декілька дівочих прізвищ одружених жінок, наприклад, “Красноперковна”. Необхідно також звернути увагу, що всі Марії іменуються Марями, як от: “Маря Ивановна...”, “Маря Сухоробрчка Старая”, “Я Грицко Корнѣвѣнко з жоною моею Марєю...”¹⁴. Проте в народних піснях ми не знайшли ні Марі, ані Марії, а вживається, як

правило, лише ім'я Марусі, наприклад: “Ой приїхав джэнджура | До Марусі звечора”¹⁵; “Половина саду родить, половина в'яне; | Любив Василь Марусеньку, а тепер не гляне”¹⁶; “Ой Марусю, Марусю, | Скажи, серце, правду”¹⁷. Отже, приходимо до висновку, що Маруся – це народний варіант імені Марія чи Марина. Саме його використовували письменники, в першу чергу, Г.Квітка-Основ'яненко у відомій повісті. За цією традицією пішов і О.Шаховської, почавши ще з “Казака-стихворця”.

Для створення повнішої картини жіночих іменувань звернемось ще до “Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.”¹⁸ Як і в попередніх джерелах, тут немає єдиної системи жіночих іменувань. З цього приводу І. Сухомлин зазначає, що існують різні типи жіночих іменувань: двох-, трьох- і навіть чотирьохелементні, а М. Сенів подає цілу розгалужену класифікацію лише жіночих іменувань. Проте не зупиняючись детально на теорії, перейдемо до практичного опрацювання ратушної книги міста Лохвиці. Слід відмітити, що в порівнянні з Київською книгою тут дуже рідко зустрічаються імена знатних жінок, а в основному фігурують іменування простих жительок, наприклад: “Любка Грициха” – жителька пісківська, вдова Дяченка Грицька, “Игнатиха Коновалка” – жителька лохвицька, дружина Коновала Ігната, “Маря Дорошиха” – жителька івахницька, вдова Дороша та ін. На відміну від попередніх джерел, тут ми знаходимо кілька прикладів іменувань дівчат. Інколи це лише одне ім'я, якщо дівчина неповнолітня, як от: “Оришка” – жителька бодаквянська, Пархомова дочка. Проте зустрічаються і більш повні йменування, наприклад: Оришка Яцковна, яку в тексті документа називають наступним чином “...свою Оришку, дѣвку Яцковну, за жону мѣти...”¹⁹. Тож тепер не виникає сумніву, що це йменування неодруженої дівчини. Інший приклад – “Справа Горпини Денисовни и Фенны Олихвѣровны...”. В тексті знаходимо підтвердження того, що перед нами йменування дівчат: “...на Горпину Динисовъну, челядницу свою... и дѣвць той...” та “...Феннѣ, Олихверовой дочцѣ...”²⁰. Звернемо одразу увагу на те, що немає єдиної системи правописних норм, оскільки один раз вживається Денисовни, другий – Динисовъну. Проте для нас найбільш цінним є той факт, що в усіх трьох випадках йменування неодружених дівчат закінчуються на –вн/а/.

Отже, спираючись на вищенаведені правила утворення жіночих прізвищ, Маруся з повісті О. Шаховського повинна була називатися не Чурай, а Чураївна, а мати її, вдова, за прізвищем чоловіка – Чураїха. Як же називає свою героїню повісті О. Шаховської? Слід відзначити цікаву річ: автор жодного разу не говорить – Маруся Чурай, тобто не вказує її прізвища. Навіть в “бумаге”, яку ніби-то прислав Б. Хмельницький і яка звільнила дівчину від смертної кари, автор говорить: “дочери его, Марины”²¹. Необхідно зауважити, що це єдине місце, де дівчину величають Мариною. Можна припустити, що на думку автора повісті, це було повне ім’я Марусі. В тексті повісті О.Шаховської використовує, як правило, такі імена: “Маруся”, “наша Сафо”, рідше – “Малороссийская Сафо”.

Звернемося тепер до інших жіночих прізвищ в повісті “Маруся, Малороссийская Сафо”. Марусину матір – “вдову урядника Чурая” – О. Шаховської називає “Чураевна”, “матка Чураевна”, “мати кормилка”, “старушка”, “старая хозяйка”, “старуха”. Ще більшою кількістю йменувань автор нагороджує матір Гриця, а саме: “пани Бобренковна”, “пани Хорунжевна”, “пани мати”, “пани жинка”, потім – “пани Сотница”, “пани Сотниковна”, “мати Бобренковна”. Матір “Ганнуси” О.Шаховської називає “пани Эсауловна” та “мати Вешняковна”. Слід зауважити, що вперше звернув увагу на зазначені курйозні йменування жінок в повісті О. Шаховського ще анонімний критик “Отечественных записок” (1839). Він наголошував, що О. Шаховської “говоря о жене хорунжого,... называет её “Пани Хорунжевна”, хотя “хорунжевна” значит дочь хорунжого”²².

Отже, аналізуючи жіночі йменування в повісті “Маруся, Малороссийская Сафо”, приходимо до висновку, що О.Шаховської припускається грубої помилки – всіх одружених жінок за прізвищем чи званням чоловіка називає прізвищем на –вна (Чураевна, Бобренковна, Вешняковна), хоча за правилом повинні бути прізвища на –иха, –їха (Чураїха чи Чураєха). Що стосується матері Гриця – дружини хорунжого, а потім сотника, то тут природним було б йменування Бобренковная за зразком, взятим із Лохвицької ратушної книги: “Мануйловая” – дружина пана Мануйла. А ті прізвища, які О. Шаховської дає цим жінкам, насправді є дівчачими: не мати, а Маруся має бути Чураївна, чи “Чураевна”, дотримуючись правопису повісті.

Тепер необхідно звернутися до іншого твору О. Шаховського на українську тематику і простежити там утворення жіночих прізвищ, щоб мати більше матеріалу для підведення певних підсумків. Звернемося до вже відомого нам водевілю “Казак-стихотворец”. Головні персонажі цього твору – козак Семен Климовський та його кохана Маруся. Одразу слід зазначити, що ніде в тексті також не зустрічаємо Марусиного прізвища. Про себе дівчина говорить: “Я Марусенька, дочь вдови хорунжого Добренки...”²³. Свою матір Маруся називає “моя матуся”. Знаходимо також згадку одного з персонажів водевілю, який говорить: “Добренчиха, мати Марусина”. Далі в тексті “Прудіусь” гукає : “мати Добренчиха!” Отже, приходимо до висновку, що у водевілі О. Шаховський, хоч і не називає Марусю Добренківною, проте правильно, відповідно до тогочасних правописних норм подає прізвище її матері, вдови, – Добренчиха.

При цьому слід підкреслити, що за часом “Казак-стихотворец” був написаний набагато раніше (1812), ніж повість “Маруся, Малороссийская Сафо” (1839). Проте в повісті О.Шаховської чомусь “забуває” взагалі про правило утворення прізвищ одружених жінок, яким він користувався раніше у водевілі. На жаль, автор ставиться просто недбало до утворення і використання жіночих прізвищ, для прикладу згадаємо хоча б “пани Сотницу” та “пани Сотниковну”, вжиті майже поруч на позначення однієї особи.

Для порівняння необхідно також звернутись до творів Г. Квітки-Основ'яненка російською мовою та розглянути там вживання чоловічих та жіночих іменувань. В повісті “Щыра любовь” одного з персонажів звати “Олексий Таранець”, його дочку – “Галочка Таранцивна”. Наступний приклад наведемо з повісті “Сердешна Оксана” – вдова “Векла Ведмедыха”. В твір “Козырь-дивка” Г. Квітка-Основ'яненко вводить “Трохыма Макуху” та його сина – “Тымоху Макушченка”, в “Перекотыполе” зустрічаємо вдову “Венгерыху”. В “Панни Сотниковни” головний персонаж – “панна Сотниковна, Парася Мироновна”, її мати – “пани сотникова”. У творі Г. Квітки-Основ'яненка українською мовою “Ганнуся” теж зустрічаються серед персонажів прізвища одружених жінок такого ж типу – “Запорожчиха” та відьма “Сюсюрчиха”. Отже, письменник в усіх наведених прикладах додержується правописних норм

утворення прізвищ чоловіків і жінок, які були типовими до початку XIX ст., про що йшла мова вище.

З нашого погляду, необхідно зупинитися ще на одному з творів Г. Квітки-Основ'яненка – “Маруся” (1832). Слід одразу зауважити, що першоджерело всіх писань про Марусю Чурай – повість О. Шаховського має дуже схожу назву – “Маруся, Малороссийская Сафо” (1839). Г.Квітка-Основ'яненко також, як і О.Шаховської, ніде не називає головну героїню за прізвищем, лише по імені: Маруся, Марусенька, а коханий дівчини Василь навіть зрідка звертається до неї: Машечко, Маня. (Можливо, останні звертання можна пояснити тим, що Василь був міським жителем.) Проте в повісті автор повідомляє, що батька дівчини звали Наум Дрот. Виникає питання: чому ні у водевілі, ані в повісті О. Шаховського, ані в “Марусі” Г. Квітки-Основ'яненка поруч з ім'ям не вказується прізвище головної героїні – Марусі? Можливо, це данина тогочасній літературній традиції? Проте, наприклад, в “Марусі” не всі персонажі – неодружені дівчата – називаються лише по імені. Так, Г. Квітка-Основ'яненко повністю називає Марусиних подруг – Одарка Макотрусівна, Пазька Левусівна, Олена Кубраківна.

Необхідно також підкреслити, що саме в так званій “біографічній” статті О. Шкляревського, яка була написана за сюжетами повісті О. Шаховського та пісні “Ой не ходи, Грицю”, знаходимо єдині зауваження щодо імені героїні – Марусі. Автор вказує, що “всіх дівчат в Малоросії звуть зменшувальними іменами”²⁴. На його думку, Маруся і є зменшувальне від Марії чи Марини, тому О. Шкляревському, за його ж словами, і невідомо, як звали насправді піснетворку – Марія чи Марина.

Необхідно також підкреслити, що вперше дівчину-піснетворку XVII ст. під ім'ям Марусі Гордіївни Чурай ми знаходимо не в повісті О. Шаховського “Маруся, Малороссийская Сафо”, а в статті О. Шкляревського “Маруся. Малороссийская певунья”. А чи не наштовхує нас цей факт на думку, що драматург і не претендував на історичність особи героїні? Адже нікому не приходять в голову сказати, що Маруся з водевілю “Казак-стихотворец” – дочка вдови Добренчихи – також історична постать, адже вона теж, наприклад, добре співала. Виникає думка, що якби не надмірна старанність О. Шкляревського, який “витяг сюжет з художнього твору” та зробив

з нього “біографічний нарис”, то ніхто б зараз, мабуть, і не згадав би про якусь головну героїню з досить посереднього художнього твору, незважаючи навіть на її талант до піснетворства.

І, нарешті, спробуємо дати відповідь на питання: звідки О. Шаховської міг взяти прізвище Чурай та інформацію про нього як історичну особистість, яку подає в примітці на першій сторінці повісті “Маруся, Малороссийская Сафо”? Загальновідомим є факт уміщення М. Максимовичем в свій збірник пісень 1834 року “Песни Чураю”²⁵. Оскільки, як відомо, О. Шаховської запозичив для повісті пісні із збірника М. Максимовича 1827 року, то можна досить впевнено сказати, що О. Шаховської взяв прізвище “Чурай” із збірника 1834 року. Та й інформація про Чурая як про історичну особистість в О. Шаховського дещо відрізняється. Так, в примітці автор повісті вказує, що, по-перше, Гордій Чурай був урядником Полтавського охочекомонного полку. У М. Максимовича ж читаємо: “Храбрый Чурай, полковой Асаул”²⁶. Нічого ніде не згадується і про випадок, який наводить О. Шаховської: “...вступясь за честь Русскую, изрубил Польскаго шляхтича, и бежал к Запорожцам”²⁷. І наступна розбіжність, чи не основна – коли М. Максимович повідомляє, що Чурай був замучений в Варшаві з гетьманом Степаном Остряницею, то за словами О. Шаховського – з гетьманом Павлюком.

Необхідно також простежити “життєвий шлях” прізвища Чурай. М. Максимович чітко вказує своє джерело, звідки запозичив “Песню Чурая” – це “Запорізька старовина” І. Срезневського. Прізвище “Чурай” зустрічається також і в “Истории Малой России” Д. Бантиш-Каменського, в якій посилання йде на “Історію Руссів”. В “Запорізькій старовині”, крім пісні, зустрічаємо це прізвище також у “Сказаннях Літописців і Переказах про особи й події на Україні і в Запоріжжі від смерті Баторія до Богдана Хмельницького”. Цікаво, що І. Срезневський зараховує Чурая до “ватажків” і ставить його поруч із Степаном Остряницею та Леоном Гунею, коли в “Історії Русів” між Чураєм та Остряницею ще чималенький список. А вкінці, де І. Срезневський говорить про страту у Варшаві, то взагалі називає лише два прізвища: “...потім взяв в полон Гетьмана Остряницю, Чурая, та інших старшин Козацьких”²⁸. Виникає припущення: а чи не хоче автор таким чином виділити й піднести нам особистість Чурая – доблесного воїна? Адже, як стверджують дослідники, пісня про

Чурая, як і деякі інші – справа рук самого І. Срезневського. На закінчення, необхідно підкреслити, що в жодному джерелі, як ми переконалися, не зустрічається імені Чурая, хоча О. Шаховської його подає – Гордій. Виникає припущення, що автор повісті додав його самостійно.

Таким чином, звертання до питань української ономастики дозволяє кинути світло на появу загадкової постаті Марусі Чурай.

¹Худаш М. З історії української антропонімії. – К., 1977. – С. 97;
²Сенів М. Украинская антропонимия XIV–XVIII вв. (женские именованія): Автореф. канд. філол. наук. – Ужгород, 1986. – С. 13; ³Там само. – С. 13;
⁴Сухомлин І. Основы Полтавской ономастики. (По материалам Полтавских актовых книг): Автореф. канд. філол. наук. – Х., 1964. – С. 11; ⁵Там само. – С. 11; ⁶Самійленко Л. Жіночі особові назви в пам'ятках ділової мови Лівобережної України XVII ст. // IV Республіканська ономастична конференція (тези). – К, 1965. – С. 120; ⁷Там само. – С. 120; ⁸Варченко І. До основ наукового вивчення сучасних українських прізвищ // Редько Ю. Довідник українських прізвищ. – К., 1968. – С. 27; ⁹Там само. – С. 27;
¹⁰Книга Київського підкоморного суду (1584 – 1644). – К., 1991; ¹¹Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. / Под. ред. В. Модзалевского. – Чернигов, 1914; ¹²Самійленко Л. Знач. праця. – С. 119;
¹³Актовые книги... – С. 105; ¹⁴Там само. – С. 23; ¹⁵Балади. – К., 1987. – С. 162; ¹⁶Там само. – С. 68; ¹⁷Там само. – С. 297; ¹⁸Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. Маштабей О. та ін. – К., 1986; ¹⁹Там само. – С. 188; ²⁰Там само. – С. 42;
²¹Шаховской А. Маруся, малороссийская Сафо. // Сто русских литераторов. – Спб, 1839. – Т.1. – С. 829; ²²Сто русских литераторов. Современная библиографическая хроника / Отечественные записки. – Спб, 1839. – Т.2. – С. 128; ²³Шаховской А. Казак-стихотворец. // Сочинения князя А.А. Шаховского. – Спб., 1898. – С. 5; ²⁴Шкляревський О. Маруся. Малоросійская певунья / Историческая библиотека. – 1879. – № 12. – С. 4;
²⁵Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. – Х., 1834. – Ч.1. – С. 95; ²⁶Там само. – С. 95; ²⁷Шаховской А. Указ. раб. – С. 771;
²⁸Срезневский И. Запорожская старина. – Х., 1834. – Ч. 1. – Кн. 1. – С. 62.